

CHIG'ATOY ULUSIDAGI BOSHQARUV TARTIBI

Toshboltayev Islom Bahodir o'g'li.

IIV Surxondaryo akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi.

mamasoatr@gmail.com +998 93 766 99 08

ANNOTATSIYA: *Chig'atoy ulusi yoxud Chig'atoy xonligi – Mo'g'ul imperiyasidan so'ng Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon va uning vorislari hukmronlik qilgan yerlarni o'z ichiga olgan mo'g'ul ulusi. XIII asr oxirlarida xonlik o'zining eng yuqori cho'qqisida Orol dengizining janubida Amudaryodan to hozirgi Mo'g'uliston va Xitoy chegarasidagi Oltoy tog'larigacha cho'zilgan. Chig'atoy ulusidagi mo'g'ullari o'zlarining boshqaruv tarzida asosan ko'chmanchi bo'lib qolishgan va XV asr oxirigacha shahar markazlarida o'rnashishmagan. Chig'atoy ulusidagi mo'g'ullar Movarounnahr va Tarim havzasidagi shahar aholisi ustidan hukmronlik qilganlar.*

Kalit so'zlar: *Movaraunnahr, Chingizxon, Chig'atoy ulusi, Mahmud Yalavoch, Baroq, Duvaxon, Muborakshoh, Jamol al-Qarshiy, Qoshoniy, Haraviy, Sayfuddin Boharziy, Botu, Munke, Qaydu, legitimlik.*

KIRISH

XIII asrdagi mo'g'ul istilosi shu davr kishilari hamda ularning yaqin avlodlari shuuriga shu qadar ta'sir o'tkazdiki, mo'g'ul xalqini va uning tarixini o'rganish deyarli istilo bilan bir paytning o'zida boshlanib ketdi. Kutilmagan fojiaga yo'liqqan Osiyo va Sharqiy Yevropa mamlakatlari xalqlari – arab, fors, rus, arman, gruzin, lotin, polyak, xitoy, vengr, nemis kabi tillarda mo'g'ul yurishlari, ularning jang olib borish usullari, mo'g'ul qo'shini tuzilishi, odamlarni shafqatsiz va ommaviy tarzda qirish, vayron etilgan shahar-qishloq, buzib tashlangan kanallar, bog'-rog'lar haqida chuqur afsus bilan yozilgan xabarlar ko'p. Istilodan so'ng o'rnatilgan mo'g'ullar boshqaruv tizimi haqidagi ma'lumotlar ham o'ta

muhim. Mo'g'ullar dunyoqarashi, turmush tarzi xususida mufassal xotiralar hamda hikoyalar ham diqqatga sazovor. Mazkur manbalarning o'ziga xosligi shundaki, zabt etilgan mamlakatlarning bu mavzuda yozgan barcha mualliflari hamda ularning yaqin avlodlari o'zlari guvoh bo'lib yoki ota-bobolaridan eshitganlari haqida yozar ekanlar, mo'g'ul istilosini xalqlar qismatiga tushgan buyuk bir musibat sifatida turlicha baho berganlar. Holbuki, mualliflarning ba'zilar sharoit taqazosi bilan mo'g'ullar xizmatida turgan holda ular tarixining guvohi sifatida ijod qilganlar. Ibn al-Asir¹ (1160-1234), Abu-lFazl ibn Muhammad Jamol ad-din Al-Qarshiy (1234-1301), Juvayniy² (1226-1283), Fazlulloh Rashid ad-din (1247-1318), kabi tarixchi olimlar shular jumlasidandir. Chig'atoy, o'z og'a-inilari ichida o'zgacha hurmatga ega bo'lib, boshqaruv san'ati va Yasa qonunlari nozikliklarini bilishi bilan alohida ajralib turgan. Chingizxon o'z yerlarini taqsimlab berayotganda, Chig'atoyga Mavoraunnahr davlatlari, uyg'ur yerlari, Qashg'ar, Badaxshon va Balx viloyatlarini ajratgan va otaliq etib Qorajar No'yonni tayinlagan. Chingizxon o'limidan so'ng, Chig'atoy o'z poytaxti etib Beshbaliq (Bish-Bolog' – Xondamir) shahrini sayladi; u katta og'asi bo'lmish O'qtoy Xoqonga hurmati cheksiz edi. Bundan tashqari u Qorajar No'yon (Amir Korajor) maslahati va roziligisiz hech narsa qilmas edi. Aksariyat fors va arab manbalarida Chig'atoy nomiga simpatiya bildirilgan. Rashid ad-dinga ko'ra, Chingizxon ham shunda farzandalariga shunday ta'rif bergan: "Amirlar bilingki, kimda Yaso, bilig va qonunlar haqida to'liq bilmoqchi bo'lsa, Chig'atoyga ergashsin, kim molu-davlatni sevsa O'qtoyga ergashsin va kimda raiyat bilan bo'lishni, ilmni, qurol bilan ishlash san'atini o'rganishni istasa Tuluga ergashsin". Chig'atoyning qarorgohi Ili daryosi vodiysida edi. Rashididdinning ma'lumotiga ko'ra, Chingizxon vafotidan so'ng Chig'atoyga 4000 ta askar tekkan. Ularning boshliqlari o'z navbatida barlos (Qorajar No'yon), jaloyir (Muka No'yon), qavchin va orlot qabilalaridan bo'lgan. Ibn Arabshohning yozishicha qavchinlar Amudaryo shimoli, Buxoroning sharqiy tomonlarida, barloslar Qashqadaryo vohasida, orlotlar Afg'oniston shimolida joylashganlar. Keyinchalik Mahmud Yalavoch ham

o'z siyosati borasida shu qabilalarga suyanib ish ko'rgan. Umuman olganda, Mo'g'ullar imperiyasida umumsiyosiy vaziyat o'ta murakkab ahvolda bo'lib, unda hali-hanuz bosqinchilik urushlari olib borilayotgan edi. Xususan, Botu 1236-1241 yillarda Sharqiy Yevropaga yurishlarni amalga oshirib bo'lg'usi Oltin O'rdaga zamin yaratayotgani alohida ahamiyat kasb etardi. Ayniqsa, 1248 yilda Hoqon Guyukxonning vafoti va undan so'ng katta sarxadga ega sulolani boshqarishga tajribali, taxtga loyiq davogar yo'qligi O'qtoy xonadonini g'ul'ulaga solib qo'ydi. Yana bir tarafdin, Botu va Guyukxon o'rtasida azaldin xusumat va o'chmas adovat xissi mavjud edi. Bu dushmanlik xissi Guyukxonning avlodlariga ham meros bo'lib o'tgan edi. Mankuxon 648 yilning safar oyida may-iyun 1250 yilda Guyukxon, uning o'g'illari va Chingizxon avlodidan bo'lganlarni qirqdan ortiq amiri ham 2000 yaqin harbiy qo'mondonlari ustidan g'alaba qozonib ularni qatl ettirdi va taxtni qo'lga oldi. Shundan so'ng uning hokimiyati mustahkamlandi va u o'z davlati taxti ustida o'zini erkin xis etdi. Fursatni boy bermay o'z mavqeyidan foydalangan Botuxon Tulu xonadoni vakillari bilan til biriktirib Munkexonni (Manguxon) taxtga Hoqon etib ko'tarish masalasini ilgari surdi. Chingiziylar ichida katta og'a sifatida Botu qurultoyini yig'ish bo'ynida edi. Ammo u o'zining sog'lig'ini vaj etib qurultoyini Jo'ji sulolasi poytaxti Saroy Berkaga chaqirtirdi. O'qtoy va Chig'atoy xonadoni vakillari bunda fitna borligini sezib Hoqon saylashni doimgidek, Chingizxonning ona yurtasi Onon va Kerulen daryolari xududida amalga oshirilishi lozim deb, e'tiroz bildirdilar. Biroq ularsiz ham Botu va Tulu xonadoni ishtirokida Munkexonni Hoqon etib ko'tardilar. Qurultoy natijasi tan olinmasligidan xayiqib Botu nomigagina inisi Berka hamda Buqa Timur boshchiligida Kerulen daryosida yana bir qurultoy yig'di. Bunda ham O'qtoy va Chig'atoy xonadonlari ishtirok etishni istamadilar. O'rtada bir yarim yillik tortishuvlardan so'ng va nihoyat Qora-qurumda qurultoy chaqirilib taxtga Munkexon (1251-1259) Hoqon etib "saylandi". Fikrimizcha, Chig'atoy xonlari amalga oshirgan ushbu qadam ulusda boshqaruvni qo'lga olishdagi ilk qadam deb hisoblangan desak mubolag'a bo'lmas. Boisi, taxtga o'tirish marosimi har doimdek

Ili daryosida emas, Movaraunnahrda, aniqrog'i Angren daryosi vodiysida amalga oshdi. Bu esa xonning mahalliy xalq yonida bo'lmasa-da, unga yaqinroq joyda bo'lish maqsadini bildirar edi. Umuman olganda bu ilk bora Chingizxon yaratib ketgan qadriyatlarning tanazzulga yuz tuta boshlaganidan dalolat berardi. Zulxijja oyi 664/sentyabr 1265 yilda Xo'jand atrofida Muborakshoh asr olindi va taxt Baroq ibn Yisu-Bo'qa ibn Mitukan ibn Chig'atoy qo'lga o'tdi 59. Buning uchun u amir-bitikchi bilan Muborakshohga qarshi fitna etgan edi va Baroq uni lochinbozlari boshlig'i etib tayinlaydi⁶⁰. Xonlik davrida u bir necha bor Xurosonga yurish qilgan, ammo Xulaguning (Gulog'u) o'g'li Abak-Xon (Abaqaxon) tomonidan mamlakatdan xaydalgan. Buxoroga kelgach, u ham islomni qabul qiladi va tarixda Sulton G'iyosiddin deb yodga olinadi⁶¹. 1271 yilda va nihoyat imperiya taxti O'qtoy xonadoniga qayta nasib etib Qaydu unda Hoqon bo'ldi. Bundan boshlab imperiya sarxadidagi barcha yerlarda uning siyosati amalga osha boshladi. Jamol al-Qarshiy uning haqida shunday ta'rif beradi: "... ayni damda Qaydu eng ziyrak va uddaburon hamda zamonamizning mohir siyosatdoni bo'lib kelmoqda. Kelishuvni hal etishda qo'li uzun, izzat-hurmat qilishda va yaxshi yomonni ajratishda yuqori darajali zot edi...". Baroqxon xonlik taxtida o'rnashib olgach, uning bilan Qayduxon ibn G'ozi o'g'il ibn O'ktay Hoqon o'rtalarida muxoliflik tushdi. Ko'p tortishuv va bahslardan keyin ikkalasi o'rtasida sulx tuzish yo'llarini qidirdilar. Baroqxon Qaydu madadi bilan Xuroson va Iroq mulkini oldi. Al-Qarshiyning ta'kidlashicha, Baroq 670/1271 yilning boshida 6 yillik hukmronligidan so'ng Mirzo Ulug'bek ta'rifi ko'ra 65, falajlikdan vafot etgan. Qayduning topshirig'i bilan 1272-1273 yilda Niqboy ibn Sarbon ibn Chig'atoy Baroqdan so'ng taxtni egalladi. Biroq siyosiy nizolar sabab, Qayduning amri bilan 1280 yilda Bo'qa-Temur ibn Qadag'oy ibn Bo'ri ibn Mitukan ibn Chig'atoy Niqboyini o'ldirib, o'rniga taxtga o'tirdi. Bo'qa-Temur uzoq hukmronlik qilib 1281-1282 yilda vafot etdi. 1282-1283 yilda Qayduning amri bilan Duva ibn Baroq hokimiyatni qo'lga oldi. Muqaddam otasi Baroqni ham taxtga ko'tarilishiga ko'maklashgan edi. Qaydu bilan Baroq o'rtasida hamkorlik hamda do'stlik

aloqalari mavjud edi. Niqboy va Bo'qa-Temurlar uzoq muddat hukmronlik qilgan bo'lsa-da, Qayduning soyasida hech qanday Chig'atoy nasli uchun ahamiyatli siyosatga yoki boshqaruv sohasiga oid amallar bo'lmadi. Manbalarda ham navbatdagi xon sifatida zikr etilgan xolos. Duvaxonga kelsak otasi Baroq boshlab bergan siyosatini davomchisi sifatida kerak bo'lsa, ulusni mustaqillikka olib borgan xon deb aytsak to'g'ri bo'ladi. Zero, uning haqidagi ma'lumotlar keyingi boblarimizdan alohida o'rin olgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, dastlab Chingizxon o'zi yaratgan ko'plab imperiyani boshqarishdagi tartib-qoidalari farzandalari davrida qattiq rioya etildi. Biroq ularning vafotidan ko'p ham o'tmay imperiyada bosh-bashdoqlik sezildi. Bunda aynan Botu bilan Tulu va O'qtoy bilan Chig'atoy xonadonlari o'zaro hamkorlikda bir-birlariga qarshi chiqa boshladilar. Bu esa tomonlarning ko'proq yutuqlarga ega bo'lishi ilinjida kerak bo'lsa avlodlar qadriyatidan ham voz kechish holatiga va uluslarning ichki hayotiga bilvosita aloqador bo'lgan boshqaruvini amalga oshirish tomon zamin tayyorladi.